

**ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

Кучер Віталій Орестович

УДК 347.44

НІКЧЕМНІ ПРАВОЧИНИ

Спеціальність 12.00.03 – цивільне право
і цивільний процес; сімейне право;
міжнародне приватне право

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Львів – 2004

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Національній академії внутрішніх справ України, Міністерство внутрішніх справ України

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент **Бірюков Іван Андрійович**,
Національна академія внутрішніх справ України,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор, академік Академії правових наук України

Луць Володимир Васильович, Академія муніципального управління,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін

кандидат юридичних наук, доцент **Стефанчук Руслан Олексійович**,
Хмельницький університет регіонального управління та права,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін

Провідна установа Науково-дослідний інститут приватного права
і підприємництва, відділ проблем приватного права,
Академія правових наук України, м. Київ

Захист відбудеться 14 січня 2004 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 35.051.03 у Львівському національному університеті імені Івана Франка за адресою: 79000, м. Львів, вул. Січових Стрільців, 14.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка за адресою: 79005, м. Львів, вул. Драгоманова, 5.

Автореферат розісланий 8 грудня 2004 р.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради

Л.А. Луць

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Прийняття Конституції України зумовило новий етап розвитку українського суспільства в напрямі створення суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави. Розвиток економічних реформ в умовах соціальних та політичних змін держави сприяв виникненню й утвердженню нових договірних інститутів та розширенню сфери цивільно-правового регулювання суспільних відносин. Це зумовило збільшення кількості недійсних, зокрема нікчемних, правочинів. У зв'язку з цим одним із першочергових завдань юридичної науки має бути наукова розробка положень, що визначають умови чинності правочинів.

Прийнятий 16 січня 2003 р. Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) достатньо приділив уваги правочинам, в тому числі нікчемним, а також наслідкам, що вони породжують. При цьому значна кількість питань залишилася не вирішеною. Це підтверджується недосконалістю окремих правових норм, що регулюють відносини, пов'язані з учиненням таких правочинів, а саме: з визначенням підстав нікчемності правочинів, їх наслідками, відповідальністю сторін тощо. Зокрема, окремі нікчемні правочини за визначених законом умов можуть визнаватися дійсними, проте такий спосіб захисту цивільних прав та інтересів у цивільному законодавстві відсутній.

Немає єдиної точки зору стосовно багатьох спірних питань, що негативно позначається на механізмі захисту прав та законних інтересів сторін таких правочинів, а також стабільності договірних відносин. Це потребує не тільки формування законодавчих приписів, а й має вплив на правозастосовчу практику.

Варто зазначити, що на сьогоднішній день нікчемні правочини та їх наслідки недостатньо дослідженні в українській юридичній науці. Переважно ці питання знаходять висвітлення у навчальній літературі з цивільного права, а також в окремих публікаціях періодичних юридичних видань. Винятком у цьому відношенні може бути лише дисертація Н.С. Хатнюк “Заперечні угоди та їх правові наслідки”. Проте автор цього дослідження висвітлює лише окремі проблеми нікчемних правочинів, зокрема, при розгляді видів недійсних правочинів та їх наслідків. Монографічні праці щодо комплексного дослідження юридичного змісту, видів, наслідків нікчемних правочинів відповідно до чинного цивільного законодавства в Україні відсутні.

Усе це обумовлює актуальність теми, за якою виконана кандидатська дисертація.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження затверджена вченою радою Національної академії внутрішніх справ України (протокол № 1 від 26 січня 2002 р.). Роботу виконано відповідно до “Тематики пріоритетних напрямів дисертаційних досліджень на період 2002 – 2005 роки”, затвердженої наказом МВС України від 30 червня 2002 р. № 635, у межах тем “Проблеми вдосконалення цивільно-правових форм захисту прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб” та “Превенція правопорушень

при укладенні та виконанні цивільно-правових угод”, а також планів науково-дослідних робіт Національної академії внутрішніх справ України.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є поглиблення правових знань про сутність та особливості регулювання відносин, що виникають унаслідок вчинення нікчемних правочинів, і формування на цій основі практичних пропозицій, спрямованих на вдосконалення цивільного законодавства України з досліджуваних питань.

Для досягнення поставленої мети було визначено такі основні завдання:

- уточнити поняття нікчемного правочину;
- провести класифікацію нікчемних правочинів;
- уточнити способи захисту цивільних прав;
- охарактеризувати види нікчемних правочинів за підставами їх недійсності, а також породжені ними наслідки;
- удосконалити поняття реституції;
- визначити додаткові наслідки нікчемних правочинів.

Об’єктом дослідження є інститут правочинів у цивільному законодавстві.

Предметом дослідження є цивільно-правові положення та закономірності регулювання відносин, що виникають унаслідок вчинення нікчемних правочинів.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження складають філософські, загальнонаукові та спеціально-юридичні методи. Діалектичний метод пізнання супроводжував весь процес дисертаційного дослідження і дозволив розглянути тенденції розвитку нікчемних правочинів та їх наслідків у цивільних правовідносинах. Методи аналізу та синтезу використовувалися у зв’язку з формулюванням понять нікчемного правочину та реституції. Під час написання дисертаційної роботи застосовано також історико-правовий (при дослідженні розвитку цивільного законодавства з питань нікчемних правочинів), формально-юридичний (при аналізі змісту актів цивільного законодавства та практики його застосування), порівняльно-правовий (при порівнянні нормативно-правових актів України та зарубіжного законодавства) методи дослідження.

Теоретичною базою дисертаційного дослідження стали праці українських і російських науковців дореволюційного, радянського і сучасного періодів, зокрема, М.М. Агаркова, І.А. Бірюкова, Д.В. Бобрової, М.І. Брагінського, С.М. Братуся, М.В. Венецької, Д.М. Генкіна, В.П. Грибанова, О.В. Дзери, О.С. Іоффе, С.М. Корнєєва, В.М. Коссака, О.О. Красавчикова, Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця, М.П. Маслова, Д.І. Мейєра, І.Б. Новицького, І.С. Перетерського, О.А. Підопригори, Й.О. Покровського, О.А. Пушкіна, Н.В. Рабінович, З.В. Ромовської, В.А. Рясенцева, І.С. Самоценка, Н.О. Саніахметової, О.П. Сергєєва, М.М. Сібільова, К.І. Скловського, І.В. Спасибо-Фатєєвої, Ю.К. Толстого, Є.О. Харитонова, Ф.С. Хейфеца, В.П. Шахматова, Я.М. Шевченко, Г.Ф. Шершеневича, В.С. Щербини та інших.

Емпіричною базою дослідження є матеріали практики розгляду та вирішення спорів, що виникають унаслідок вчинення нікчемних правочинів, господарськими, місцевими та апеляційними судами, а також узагальнення судової практики розгляду цієї категорії справ, проведені Київським міським судом та Верховним Судом України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим в сучасному українському правознавстві монографічним дослідженням теоретичних і практичних проблем цивільно-правового регулювання відносин, що виникають унаслідок вчинення нікчемних правочинів. У результаті проведеного дослідження сформульовано такі основні положення, котрим притаманні елементи наукової новизни і які виносяться на захист:

- уточнено поняття “нікчемний правочин” як дію суб’єктів цивільного права, хоч і спрямовану на набуття, зміну або припинення цивільних прав і обов’язків, або вчинену без наміру створення правових наслідків, але яка у зв’язку з порушенням умов чинності правочину не породжує правових наслідків з моменту вчинення, незалежно від визнання судом такого правочину недійсним;
- залежно від можливості набуття цивільних прав та обов’язків нікчемні правочини запропоновано поділяти на абсолютно нікчемні та відносно нікчемні;
- вперше обґрунтовано пропозицію щодо закріплення в ст. 16 ЦК України такого способу захисту цивільних прав, як “визнання нікчемного правочину дійсним”;
- запропоновано закріпити в ЦК України норму, яка б дозволяла виконаний учасниками правочин з порушенням вимог закону щодо обов’язкової форми за відсутності спору належно його оформити протягом одного місяця після його виконання;
- визначено коло правочинів, які підпадають під такі, що порушують публічний порядок;
- уперше висунуто пропозицію, що визначенню правочину як такого, що порушує публічний порядок, має передувати постановою компетентного органу про притягнення його учасника (учасників) до адміністративної відповідальності або вирок суду про притягнення зазначених осіб до кримінальної відповідальності, який набрав чинності;
- уперше обґрунтовано висновок про доцільність включення в цивільне законодавство норм, що вказують на нікчемність фіктивного та удаваного правочинів, а також правочинів, учинених недієздатною фізичною особою та малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності;
- доведено необхідність підтвердження факту нікчемності вчиненого правочину за наявності спору в судовому порядку;
- уточнено поняття “реституція” як наслідок учинення нікчемного правочину. Це самостійний охоронний засіб імперативного характеру, спрямований на відновлення майнового становища особи (осіб), порушеного виконанням нікчемного правочину;

– уперше обґрунтовано доцільність покладення обов’язку відшкодувати збитки, завдані добросовісній стороні у випадку вчинення правочину з малолітньою або недієздатною фізичною особою, на батьків (усиновлювачів) або опікунів малолітньої чи недієздатної фізичної особи, якщо вчиненню правочину сприяла їх винна поведінка.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання сформульованих автором висновків і пропозицій:

– у законотворчій діяльності – для подальшого вдосконалення законодавства України. Пропонується внесення змін або доповнень до ст.ст. 16, 216–221, 226, 228, 234–236, 354, 638, 639, 1212 ЦК України, ст. 177 Сімейного кодексу України, а також доповнення ЦК України статтею “Правові наслідки недодержання вимог закону про державну реєстрацію правочину”;

– у науково-дослідницькій діяльності – для подальшої розробки проблем недійсності правочинів.

Положення дисертації можуть бути використані при підготовці відповідних розділів підручників, навчальних посібників, курсів лекцій з цивільного права, методичних рекомендацій для студентів вищих навчальних закладів юридичного профілю.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження та практичні рекомендації щодо вдосконалення цивільного законодавства обговорювалися на засіданнях кафедри цивільно-правових дисциплін Національної академії внутрішніх справ України.

Основні положення дисертаційного дослідження оприлюднено на науково-практичних конференціях: “Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні” (м. Львів, 13 – 14 лютого 2002 р.), “Проблеми цивільного права та цивільного процесу на сучасному етапі розвитку законодавства” (м. Донецьк, 5 квітня 2002 р.), “Нові Цивільний і Кримінальний кодекси – важливий етап кодифікації законодавства України” (м. Івано-Франківськ, 3 – 4 жовтня 2002 р.), “Проблеми державотворення і захисту прав людини” (м. Львів, 13 – 14 лютого 2003 р.) та науково-теоретичній конференції “Актуальні проблеми права 2003” (м. Київ, 9 квітня 2003 р.).

Публікації. Основні положення й висновки дисертаційного дослідження висвітлено в чотирьох статтях у фахових виданнях, у тезах доповідей на чотирьох конференціях, а також у § 6 гл. 8 посібника “Цивільне право України. Загальна частина” за редакцією І.А. Бірюкова та Ю.О. Заїки (2003) та у п. 39–45 гл. 4 навчального посібника “Цивільне право України” за редакцією І.А. Бірюкова та Ю.О. Заїки (2004).

Структура дисертації визначена відповідно до мети та завдань дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, які об’єднують дванадцять підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Повний обсяг рукопису становить 208 сторінок. Список використаних джерел налічує 17 сторінок і містить 203 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми дослідження, її зв'язок з науковими програмами, планами і темами, визначається об'єкт і предмет, мета та завдання дисертаційної роботи, її методологічна основа; розкривається наукова новизна одержаних результатів, їх практичне значення та апробація.

Перший розділ “Правова природа нікчемних правочинів” складається з трьох підрозділів, в яких розкривається поняття нікчемних правочинів та приділяється увага їх відмежуванню від неукладених правочинів.

У **підрозділі 1.1. “Поняття нікчемних правочинів, їх місце в системі юридичних фактів”** проаналізувавши погляди провідних вітчизняних та зарубіжних вчених в історичній ретроспективі, автор доходить висновку, що у науці цивільного права на сьогодні не вироблено єдиної позиції стосовно юридичного змісту нікчемних правочинів та їх наслідків.

Нікчемність правочину вказує на відповідний правовий наслідок: відсутність юридичної сили у зв'язку із його недійсністю, що встановлена законом. Базуючись на юридичному змісті нікчемного правочину, його можна визначити як дію суб'єктів цивільного права, спрямовану на набуття, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків, або вчинену без наміру створення правових наслідків, яка у зв'язку з порушенням умов чинності правочину не породжує правових наслідків з моменту вчинення, незалежно від визнання судом такого правочину недійсними.

У зв'язку з тим, що у визначених законом випадках (ст.ст. 218, 219, 220, 221, 224, 226 ЦК України) допускається визнання судом нікчемних правочинів дійсними, автором пропонується можливість введення в цивільне право поняття “відносна нікчемність”. До відносно нікчемних правочинів пропонується відносити ті нікчемні правочини, яким судом може бути надано юридичної сили. Усі інші нікчемні правочини слід відносити до абсолютно нікчемних.

Стаття 16 ЦК України, що визначає способи захисту цивільних прав та інтересів, не може в повній мірі забезпечити відновлення порушених прав сторонам нікчемного правочину. Враховуючи, що у визначених законом випадках допускається можливість визнання нікчемних правочинів дійсними, пропонується названу статтю доповнити положенням про те, що одним із способів захисту цивільних прав та інтересів може бути визнання нікчемного правочину дійсним.

Автор аналізує позиції науковців щодо розв'язання питання про належність нікчемних правочинів до цивільних правопорушень: усі вони належать до категорії цивільних правопорушень (І.С. Перетерський, Ф.С. Хейфец); окремі з нікчемних правочинів, наприклад, вчинені недієздатною фізичною особою та низку інших до правопорушень віднести неможливо (М.М. Агарков, В.П. Шахматов); неможливо категорично стверджувати про належність нікчемних

правочинів до цивільних правопорушень, оскільки в широкому розумінні поняття цивільного правопорушення нікчемні правочини належать до останніх (І.Б. Новицький, Н.В. Рабінович). На основі дослідження юридичного змісту цивільного правопорушення, дисертант намагається визначити правову природу нікчемних правочинів і стверджує, що до цивільних правопорушень необхідно відносити ті нікчемні правочини, що містять в собі всі елементи цивільного правопорушення, а також об'єктивно протиправні нікчемні правочини.

У підрозділі 1.2. **“Поняття протиправності нікчемних правочинів”** досліджується категорія протиправності в цивільному праві, на підставі чого обґрунтовується думка, що нікчемність правочину та його протиправність є неспіввідносними юридичними категоріями. Це пов'язано з тим, що при встановленні нікчемності правочину враховується, чи були порушені умови дійсності правочину, визначені ст. 203 ЦК України, і чи його недійсність встановлена законом. При цьому нікчемний правочин буде протиправним лише у випадку порушення ним суб'єктивних прав, інтересів іншої сторони або третьої особи, чи публічного порядку. У низці визначених законом випадках суд визнає нікчемні правочини дійсними у зв'язку із відсутністю в діях сторін, що його вчинили, ознак протиправності.

У підрозділі 1.3. **“Розмежування нікчемних та неукладених правочинів”** розглядаються особливості неукладених правочинів та визначаються критерії відмежування їх від нікчемних.

При встановленні, чи є правочин укладеним, до уваги береться досягнення згоди щодо усіх його істотних умов. Форма правочину є умовою його дійсності. Недійсність правочину є наслідком недодержання цієї умови (п. 1 ст. 218, п. 1 ст. 219, п. 1 ст. 220 ЦК України). Тому при встановленні моменту укладення правочину не повинна враховуватися поведінка його учасників щодо дотримання (недотримання) форми правочину, незважаючи на конструкцію норм ст.ст. 638, 639, 640 ЦК України, які момент укладення договору пов'язують з наданням йому відповідної форми.

До неукладених правочинів не можуть застосовуватися наслідки, що виникають з недійсних правочинів, оскільки у них різні підстави нечинності. У зв'язку з тим, що за неукладеним правочином кошти (майно) передаються без достатньої правової підстави, підтримується думка (О.В. Дзера, С.О. Теньков), що повернення майна у такому випадку можливе лише шляхом застосування норм, які регулюють зобов'язання, що виникають внаслідок набуття або збереження майна без достатньої правової підстави, тобто глави 83 ЦК України **“Набуття, збереження майна без достатньої правової підстави”**.

У другому розділі **“Види нікчемних правочинів”**, який містить сім підрозділів, досліджуються види нікчемних правочинів за підставами їх недійсності.

Підрозділ 2.1. “Правочин з недодержанням вимоги щодо форми” містить аналіз правовідносин, що виникають унаслідок порушення учасниками форми правочину.

У випадку порушення встановлених законом вимог щодо нотаріального посвідчення правочинів або надання їм письмової форми, що є підставою недійсності правочину, суд може визнати дійсним лише той правочин, який був би дійсним і не міг би бути оспорений сторонами з підстав, передбачених законом, за умови дотримання належної форми (письмової або нотаріально посвідченої).

У дисертації досліджуються відносини, що виникають унаслідок вчинення правочину з порушенням нотаріально посвідченої або письмової форми, недодержання якої має наслідком недійсність правочину, за умови його виконання і відсутності спору між його сторонами. Висловлюється думка про недоцільність застосування у такому випадку наслідків недійсності правочину, оскільки недотримання обов'язкової форми правочину не завжди викликано спробою учасників порушити закон, а автоматичне застосування санкції недійсності вчиненого правочину може призвести до суттєвих порушень інтересів сторін або однієї з них. На підставі дослідження норм цивільного законодавства України та зарубіжних країн робиться висновок про можливість надання сторонам такого правочину терміну для належного його оформлення, після чого правочин набуває дійсності з моменту вчинення. Наслідком недотримання цієї умови має бути застосування до сторін двосторонньої реституції.

З урахуванням викладеного, автор пропонує доповнити ст. 218 ЦК України пунктом такого змісту: “Виконаний сторонами правочин, для якого законом встановлено його недійсність у разі недодержання вимоги щодо письмової форми, укладений усно стає дійсним з моменту вчинення у випадку його подальшого письмового оформлення протягом одного місяця після його виконання”, а ст. 220 ЦК України – таким пунктом: “Виконаний без нотаріального посвідчення договір стає дійсним з моменту вчинення у випадку його подальшого нотаріального посвідчення протягом одного місяця після його виконання”.

У підрозділі 2.2. “Правочин з недодержанням вимоги закону про державну реєстрацію” зазначається, що ЦК України не визначає наслідків порушення сторонами вимоги закону про державну реєстрацію правочину.

Спірною є позиція вчених (О.В. Дзери, О.М. Калітенко), які обґрунтовують необхідність визнавати такі правочини неукладеними. Це пов'язано з тим, що більшість правочинів, які підлягають державній реєстрації (ст.ст. 577, 657, 732, 794, 1031 ЦК України тощо), потребують нотаріального посвідчення, недотримання якого має наслідком недійсність правочину. У свою чергу, недійсним може бути визнаний лише укладений правочин.

У визначених законом випадках порушення вимоги закону про державну реєстрацію правочину має наслідком його недійсність. Це уможливорює внести пропозицію щодо закріплення у ЦК України статті, яка б визначала наслідки порушення вимоги закону про державну реєстрацію правочину, виклавши її у такій редакції: “Правові наслідки недодержання вимоги закону про

державну реєстрацію правочину. Недодержання вимоги закону про державну реєстрацію правочину не має наслідком його недійсність. Порухення цієї вимоги закону має наслідком нікчемність правочину лише у випадках, встановлених законом”.

У підрозділі 2.3. **“Правочин, учинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності”** доводиться, що такий правочин необхідно відносити до нікчемного лише з тієї підстави, що його стороною є малолітня особа. Враховуючи, що нікчемним є правочин, недійсність якого встановлена законом (п. 1 ст. 215 ЦК України), з метою недопущення віднесення правочинів, учинених малолітніми особами за межами їх цивільної дієздатності, до оспорюваних, дисертант вносить пропозицію про доповнення ст. 221 ЦК України пунктом такого змісту: “Правочин, учинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, є нікчемним”. Правочин, учинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, у подальшому схвалений батьками (усиновлювачами) або одним з них, з ким вона проживає (п. 1 ст. 221 ЦК України), стає дійсним з моменту вчинення. Норму п. 2 ст. 221 ЦК України “У разі відсутності схвалення правочину він є нікчемним” пропонується виключити.

У підрозділі 2.4. **“Правочин, учинений недієздатною фізичною особою”**, автор робить висновок, що нікчемність правочину, вчиненого особою, яка внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, залежить від недієздатності фізичної особи в момент його вчинення. Якщо особа не була визнана у встановленому законом порядку недієздатною, вчинений нею правочин є оспорюваним і може бути визнаний судом недійсним на підставі ст. 225 ЦК України, що визначає правові наслідки правочину, вчиненого дієздатною фізичною особою, яка в момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними.

Стаття 226 ЦК України не містить вказівки про нікчемність правочину, вчиненого недієздатною фізичною особою. Для усунення цього недоліку запропоновано названу статтю доповнити пунктом такого змісту “Правочин, учинений недієздатною фізичною особою, є нікчемним”. Дрібний побутовий правочин, учинений недієздатною фізичною особою, у подальшому схвалений опікуном (п. 1 ст. 226 ЦК України), стає дійсним з моменту вчинення. Норму ч. 2 п. 1 ст. 226 ЦК України “У разі відсутності такого схвалення цей правочин та інші правочини, які вчинені недієздатною фізичною особою, є нікчемними” пропонується виключити.

У підрозділі 2.5. **“Правочин, учинений без дозволу органу опіки та піклування”** йдеться про те, що дозвіл органу опіки та піклування – це лише адміністративно-правовий акт, який дає право опікунові вчинити правочин відносно майна підопічного, або дати згоду піклувальнику на вчинення підопічним правочину самостійно. Наявність такого дозволу ще не вказує на правомірність вчиненого правочину, оскільки, як показує судова практика, органи опіки та піклування, як правило, не з’ясовують, чи були порушені права підопічного внаслідок учинення

правочину. Оскільки однією з умов дійсності правочину є умова, відповідно до якої зміст правочину не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, правочини, що вчинені з дозволу органу опіки та піклування, але порушують права підопічних, повинні визнаватись судом недійсними як такі, що суперечать загальним вимогам чинності правочинів.

У підрозділі 2.6. **“Правочин, що порушує публічний порядок”** автор дисертаційного дослідження визначає коло правочинів, які повинні підпадати під такі, що порушують публічний порядок.

Автор дисертації вказує на недосконалість диспозиції ст. 228 ЦК України. Це пов'язано з тим, що названа стаття намагається визначити правочини, що порушують публічний порядок, через обмежену кількість проступків чи злочинів, які вчиняються у формі правочину: порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним.

Обґрунтовується, що правочин порушуватиме публічний порядок і підпадатиме під дію ст. 228 ЦК України за сукупності об'єктивної та суб'єктивної ознак. Об'єктивна ознака такого правочину вказує на його суперечність публічно-правовим актам держави (Конституції України, валютного, митного, податкового, антимонопольного законодавства тощо), які визначають основи державного ладу, політичної системи, економічної безпеки держави. Суб'єктивна ознака правочину, що порушує публічний порядок, полягає у спрямованості дії сторін (сторони) на досягнення протиправного результату і вказує на умисне його вчинення.

На підставі аналізу судової практики автор доходить висновку, що довести умисел сторін (сторони) на досягнення протизаконного результату під час розгляду цивільної справи в суді досить складно, а наслідком неподання позивачем доказів про наявність такого умислу є відмова суду в задоволенні позову зацікавленої особи, навіть, якщо він реально мав місце. У зв'язку з цим вноситься пропозиція, що визначенню правочину як такого, що порушує публічний порядок, повинна передувати постанова компетентного органу про притягнення учасника (учасників) такого правочину до адміністративної відповідальності, чи вирок суду про притягнення названих осіб до кримінальної відповідальності, який набрав чинності. Умисел сторін (сторони) на незаконний результат повинен встановлюватися в момент винесення постанови про адміністративне правопорушення або під час розслідування кримінальної справи і розгляду її в суді. Можливість такого порядку встановлення умислу сторін пов'язано з тим, що однією з ознак правочину, що порушує публічний порядок, є заборона його нормами адміністративного чи кримінального законодавства.

У підрозділі 2.7. **“Фіктивний та удаваний правочини”** дисертантом визначаються особливості названих правочинів, а також виокремлюються їх ознаки.

Основними ознаками фіктивного правочину є: по-перше, небажання сторін у момент його вчинення досягти правового результату, що зумовлюється таким правочином; по-друге, прагнення створити видимість правовідносин перед третіми особами.

У фіктивному правочині відсутня одна з ознак правочину – воля сторін на його вчинення. У такому правочині є тільки вираження волі (волевиявлення), яке не має юридичного значення. Тому воно ні за яких обставин не може породити цивільні права та обов'язки для його сторін, а, як наслідок, фіктивний правочин не може бути оспорюваним, що дозволяє дійти висновку про віднесення фіктивного правочину до нікчемних. Це дозволило автору висловити сумнів щодо правильності підходу законодавця у ст. 234 ЦК України, де вказується на судовий порядок визнання такого правочину недійсним (його оспорюваність).

На підставі аналізу юридичного змісту фіктивного правочину, а також доктрини міжнародного приватного права пропонується нормативне закріплення нікчемності фіктивного правочину, виклавши п. 2 ст. 234 ЦК України у такій редакції: “Фіктивний правочин є нікчемним”.

При укладенні удаваного правочину сторони мають намір своїми діями досягти такого правового результату, про який вони фактично домовились і який не є за законом наслідком даного волевиявлення.

У результаті проведеного дослідження автор зауважує, що у ЦК України відсутня норма про те, до якого виду недійсних правочинів (нікчемних чи оспорюваних) необхідно відносити удавані правочини. Якщо проаналізувати зміст ст. 235 ЦК України, що визначає правові наслідки удаваного правочину, його недійсність в законі прямо не встановлено, а лише припускається, зокрема, вказівкою на необхідність застосування до сторін правил щодо правочину, який сторони насправді вчинили. Юридична природа удаваного правочину така сама, як і фіктивного, а саме: свідоме небажання сторін до настання правових наслідків укладеного правочину, з тією різницею, що за удаваним прихований інший правочин, який сторони насправді мали на увазі. Тому удаваний правочин, як і фіктивний, необхідно відносити до нікчемного, а п. 1 ст. 235 ЦК України слід доповнити нормою такого змісту: “Удаваний правочин є нікчемним”.

У **третьому розділі “Правові наслідки нікчемних правочинів”**, що складається з двох підрозділів, розглянуто правову природу, види та особливості наслідків нікчемних правочинів.

У **підрозділі 3.1. “Правова природа наслідків нікчемних правочинів”** визначаються співвідношення цивільно-правової відповідальності і наслідків нікчемних правочинів, особливості та правова природа реституції.

Проаналізовано юридичний зміст цивільно-правової відповідальності, на підставі чого зроблено висновок, що її основною ознакою є покладення на особу додаткових несприятливих майнових наслідків після вчинення правопорушення. Зважаючи на те, що метою реституції є

поновлення сторін у майновому становищі, що існував до вчинення недійсного правочину, реституцію необхідно відносити до засобів захисту суб'єктивних цивільних прав.

Додаткові наслідки нікчемних правочинів реалізуються в порядку цивільно-правової відповідальності, оскільки покладають на його сторони додатковий негативний наслідок – відшкодувати заподіяну шкоду (матеріальну чи моральну).

Визначаючи особливості реституції, як наслідок учинення нікчемного правочину, автор пропонує під нею розуміти самостійний охоронний засіб імперативного характеру, спрямований на відновлення майнового становища особи (осіб), порушеного виконанням такого правочину.

У підрозділі 3.2. **“Види наслідків нікчемних правочинів”** досліджено особливості таких наслідків.

Аналізуючи цивільне законодавство України, а також існуючі у науці точки зору щодо видів наслідків нікчемних правочинів, автор пропонує розрізняти юридичні, реституційні та додаткові наслідки.

Юридичні наслідки випливають з факту вчинення нікчемного правочину і полягають у ненастанні того правового результату, який прагнули досягти сторони. Це пов'язано з тим, що нікчемний правочин не може породити інших правових наслідків, крім пов'язаних з його недійсністю.

За наявності спору за вчиненням нікчемним правочином зацікавлені особи повинні звертатись до суду з позовом про констатацію факту його нікчемності або з позовом про застосування наслідків недійсності правочину, оскільки самостійно вони не вправі визначати підстави нікчемності. Винесене судом рішення усуватиме спір про наявність (відсутність) такого факту й буде підставою застосування до сторін нікчемного правочину наслідків його недійсності.

Реституційні наслідки можуть настати у разі вчинення нікчемного правочину та виконання його хоча б однією стороною повністю чи частково.

Додаткові наслідки недійсності нікчемних правочинів настають у випадку заподіяння шкоди (майнової чи моральної) і за наявності вини сторін (сторони) такого правочину. Тому додаткова відповідальність сторін нікчемного правочину має позадоговірний характер.

Дослідивши у дисертаційному дослідженні додаткові наслідки усіх недійсних правочинів, автор стверджує, що у випадку вчинення правочину недієздатною фізичною особою відшкодуванню повинна підлягати не лише моральна шкода (п. 4 ст. 226 ЦК України), а й заподіяні внаслідок його укладення збитки. При цьому необхідно враховувати недобросовісність дієздатної сторони.

Зважаючи на те, що цивільне законодавство України ґрунтується на принципі повного відшкодування всіх заподіяних збитків, дисертантом висловлюється думка, що обов'язок відшкодування збитків, завданих добросовісній стороні у випадку вчинення правочину з

малолітньою чи недієздатною особою, доцільно покласти на батьків (усиновлювачів) або опікунів малолітньої чи недієздатної особи, якщо вчиненню правочину сприяла їх винна поведінка. У зв'язку з наведеним пропонується ст. 221 ЦК України доповнити нормою такого змісту: “Батьки (усиновлювачі) або опікун малолітньої особи зобов’язані відшкодувати добросовісній дієздатній стороні завдані збитки, якщо вони своєю винною поведінкою сприяли вчиненню правочину”, а ст. 226 ЦК України – таким положенням: “Опікун недієздатної фізичної особи зобов’язаний відшкодувати добросовісній дієздатній стороні завдані збитки, якщо він своєю винною поведінкою сприяв учиненню правочину”.

Норми закону про безпідставне набуття майна (гл. 83 ЦК України) поширюються на вимоги про повернення виконаного за нікчемним правочином лише в тому обсязі, в якому дані відносини не врегульовані нормами про недійсні правочини.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження запропоновано нове розв’язання наукового завдання щодо нікчемних правочинів, сформульовано низку висновків та пропозицій щодо вдосконалення законодавства України в цій сфері. Дослідження підстав нікчемності правочинів та їх наслідків дозволило сформулювати ряд положень науково-теоретичного та практичного характеру, зокрема:

1. Нікчемний правочин – це дія суб’єктів цивільного права, хоч і спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав і обов’язків, або вчинена без наміру створення правових наслідків, але яка у зв’язку з порушенням умов чинності правочину не породжує правових наслідків з моменту вчинення, незалежно від визнання судом такого правочину недійсним.

2. Залежно від можливості набуття цивільних прав та обов’язків нікчемні правочини можна поділяти на абсолютно нікчемні та відносно нікчемні. До абсолютно нікчемних слід відносити такі нікчемні правочини, недійсність яких встановлена законом і які за жодних обставин не можуть породжувати для його сторін правові наслідки (ст.ст. 228, 234, 235 ЦК України). До відносно нікчемних правочинів необхідно відносити такі правочини, які за позовом зацікавлених осіб можуть бути визнані судом дійсними (ст.ст. 218, 219, 220, 221, 224, 226 ЦК України).

3. З метою захисту інтересів сторони відносно нікчемного правочину (п. 2 ст. 218, п. 2 ст. 219, п. 2 ст. 220, п. 2 ст. 221, п. 2 ст. 224, п. 2 ст. 226 ЦК України) пропонується п. 2 ст. 16 ЦК України, яка визначає способи захисту цивільних прав та інтересів, доповнити положенням про те, що одним із способів захисту цивільних прав та інтересів може бути визнання нікчемного правочину дійсним.

4. Недоцільно застосовувати двосторонню реституцію у випадку порушення вимог закону про обов’язкову форму правочину за умови його виконання і за відсутності спору між сторонами. Пропонується ст.ст. 218 та 220 ЦК України доповнити нормами, які б дозволяли учасникам такого

правочину протягом одного місяця після його виконання належним чином його оформити. Після оформлення такий правочин набуває дійсності з моменту вчинення. Наслідком недотримання цієї умови має бути застосування до сторін двосторонньої реституції.

5. Під правочин, що порушує публічний порядок, повинні підпадати правочини, що спрямовані (учиняються з умислом) на порушення публічних нормативно-правових актів (Конституції України, валютного, митного, податкового, антимонопольного законодавства тощо), які визначають основи державного ладу, політичної системи, економічної безпеки держави і кваліфіковані як адміністративне правопорушення чи злочин.

6. Визначенню правочину як такого, що порушує публічний порядок, повинен передувати вирок суду про притягнення учасника (учасників) такого правочину до кримінальної відповідальності, який набрав чинності, чи постанова компетентного органу про притягнення названих осіб до адміністративної відповідальності. Це уможливить встановлювати умисел сторін (сторони) такого правочину на досягнення протизаконного результату в адміністративному чи кримінальному судочинстві.

7. Фіктивний та удаваний правочини необхідно відносити до нікчемних, оскільки в їх учасників відсутня воля вчинити правочин, а є тільки вираження волі (волевиявлення), яке не має юридичного значення. Пропонується у п. 2 ст. 234 та п. 1 ст. 235 ЦК України закріпити положення, які б вказували на нікчемність фіктивного та удаваного правочинів.

8. За наявності спору факт нікчемності вчиненого правочину повинен бути підтверджений у судовому порядку. Винесене судом рішення не тільки усуватиме спір про наявність (відсутність) такого факту, але й буде підставою застосування до сторін нікчемного правочину наслідків його недійсності.

9. Збитки, завдані добросовісній стороні у випадку вчинення правочину з малолітньою чи недієздатною особою, повинні відшкодовуватися батьками (усиновлювачами) або опікунами малолітньої чи недієздатної особи, якщо вчиненню правочину сприяла їх винна поведінка.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Кучер В.О. Нікчемні правочини // Цивільне право України. Загальна частина: Посібник / І.А. Бірюков, Ю.О. Заїка, В.С. Гопанчук та ін.; За ред. І.А. Бірюкова, Ю.О. Заїки. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2003. – С. 140-151.

2. Кучер В.О. Поняття правочину, його ознаки та види; умови дійсності правочину; форма правочину; правові наслідки порушення форми правочину; нікчемні правочини; оспорювані правочини; правові наслідки визнання правочину недійсним // Цивільне право України: Навч. посіб. / За заг. ред. І.А. Бірюкова, Ю.О. Заїки. – К.: Істина, 2004. – С. 46-55.

3. Кучер В.О. Співвідносність понять “недійсний” та “неукладений” правочин у контексті нового цивільного законодавства // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 9. – С. 51-54.
4. Кучер В.О. Поняття протиправності нікчемних правочинів за проектом Цивільного кодексу України // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 10. – С. 45-48.
5. Кучер В.О. Особливості визначення правочину таким, що порушує публічний порядок // Право України. – 2003. – № 12. – С. 106-110.
6. Кучер В.О. Поняття реституції в контексті нового цивільного законодавства України // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 1. – С. 55-59.
7. Кучер В.О. Нікчемні правочини і відповідальність за їх вчинення у порівняльному аналізі нового цивільного законодавства України і Цивільного кодексу УРСР 1963 року // Матеріали регіональної наук.-практ. конф. “Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні”. – Львів: Юрид. фак-т Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2002. – С. 220-222.
8. Кучер В.О. До питання визначення правової природи нікчемних правочинів // Матеріали наук.-практ. конф. “Проблеми цивільного права та цивільного процесу на сучасному етапі розвитку законодавства”. – Донецьк: Донецький ін-т внутр. справ МВС України, 2002. – С. 180-188.
9. Кучер В.О. До питання вирішення проблеми термінології недійсних правочинів за проектом ЦК України // Матеріали наук.-практ. конф. “Нові Цивільний і Кримінальний кодекси – важливий етап кодифікації законодавства України”. – Івано-Франківськ: Юрид. ін-т Прикарпат. ун-ту ім. Василя Стефаника, 2002. – С. 44-47.
10. Кучер В.О. Проблеми визнання правочину з порушенням визначеної законом форми дійсним // Матеріали регіональної наук.-практ. конф. “Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні”. – Львів: Юрид. фак-т Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2003. – С. 278-280.

АНОТАЦІЇ

Кучер В.О. Нікчемні правочини. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2004.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню інституту правочину щодо одного з видів недійсних правочинів – нікчемних правочинів.

У дисертаційному дослідженні визначено правову природу нікчемних правочинів, проведено їх класифікацію, розглянуто відмінність між нікчемним та неукладеним правочинами. Проаналізовано види нікчемних правочинів за підставами їх недійсності, досліджено юридичні, реституційні та додаткові наслідки нікчемних правочинів.

На підставі аналізу наукової літератури, нормативно-правової бази і судової практики щодо особливостей нікчемних правочинів, їх правових наслідків сформульовано та внесено конкретні пропозиції, спрямовані на вдосконалення чинного цивільного законодавства.

Ключові слова: правочин, умови дійсності правочину, нікчемний правочин, неукладений правочин, форма правочину, фіктивний правочин, удаваний правочин, публічний порядок, реституція.

Кучер В.О. Ничтожные сделки. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.03 – гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право. – Львовский национальный университет имени Ивана Франко. – Львов, 2004.

Диссертация посвящена комплексному научному анализу института сделки, в частности вопросам их недействительности. В работе исследуются основные теоретические и практические проблемы ничтожных сделок и последствий их недействительности.

В диссертационном исследовании анализируются научные теоретические подходы решения проблемы терминологии недействительных сделок, рассмотрены научные концепции о правовой природе ничтожных сделок, которые предлагались в научных трудах советских, отечественных и российских цивилистов. Проанализированы понятия “незаключенная сделка” и “ничтожная сделка”, рассматриваются виды ничтожных сделок по основаниям их недействительности, а также юридические, реституционные, дополнительные последствия ничтожных сделок.

Исследуя гражданско-правовые вопросы ничтожных сделок, особое внимание уделено юридическому анализу гражданского законодательства Украины и процессу его развития. В работе нашли свое отображение положения гражданского законодательства Великобритании, Германии, Российской Федерации, США, Польши, Швейцарии.

В результате исследования автором разработаны практические и теоретические рекомендации по усовершенствованию гражданского законодательства Украины в отношении ничтожных сделок и их последствий. В диссертации аргументируется необходимость включения в Гражданский кодекс Украины норм, которые указывали бы на ничтожность сделок, совершенных малолетними лицами за пределами их гражданской дееспособности, недееспособными лицами. Исследуя юридическую природу фиктивных и притворных сделок, аргументируется вывод о необходимости относить их к ничтожным сделкам и закрепления в Гражданском кодексе Украины положений об их ничтожности.

Особое внимание уделено такому основанию недействительности ничтожной сделки, как нарушение публичного порядка. Обосновывается вывод, что отнесение сделок к таким, которые нарушают публичный порядок, возможно при наличии совокупности объективных и субъективных

признаков. Объективные признаки такой сделки указывают на ее противоречивость относительно публично-правовых актов государства (Конституции Украины, валютного, таможенного, налогового, антимонопольного и т.п. законодательства), которые определяют основы государственного строя, политической системы, экономической безопасности. Субъективные признаки сделки, которая нарушает публичный порядок, заключаются в направленности действий сторон (стороны) на достижение противоправного результата и указывают на умышленное ее совершение.

В результате исследования правовых последствий ничтожных сделок сделан вывод о необходимости подтверждения факта ничтожности совершенной сделки в случае наличия спора в судебном порядке. Вынесенное судом решение будет устранять спор о наличии (отсутствии) такого факта и будет основанием применения к сторонам последствий ее недействительности.

В работе аргументирована целесообразность включения в Гражданский кодекс Украины нормы, которая бы возлагала обязанность возместить вред, причиненный добросовестной стороне в случае совершения сделки с малолетним или недееспособным лицом, на родителей (усыновителей) или опекунов малолетнего (недееспособного) лица, если совершению сделки способствовало их виновное поведение.

В выводах диссертации обобщены результаты научного исследования, сформулированы теоретические и практические положения.

Ключевые слова: сделка, условия действительности сделки, ничтожная сделка, незаключенная сделка, форма сделки, фиктивная сделка, притворная сделка, публичный порядок, реституция.

Kucher V.O. Void Legal Actions. – Manuscript.

Thesis for the Degree of Candidate of Law Science in the speciality 12.00.03 – Civil Law and Civil Procedure; Family Law; International Private Law. – Ivan Franko National University of Lviv. – Lviv, 2004.

The thesis covers issues related to the complex research of the legal action institution concerning one of the types of ineffective legal actions such as void legal action.

In the thesis research the legal nature of the void legal actions is determined and classified. Besides the difference between void legal actions and failed legal actions is examined. Moreover the types of void legal actions on the grounds of their ineffectiveness are analysed and legal restitutorial and collateral effects of the void legal action are investigated.

The thesis has a number of specific proposals concerning improvement of the civil legislation in force which were created and made on the grounds of analysis of the scientific literature, normative and legal basis and practice of law in regard to peculiarities of void legal actions and their legal effects.

Key words: legal action, legal action effectiveness terms, void legal action, failed legal action, form of legal action, fictive legal action, make-believe legal action, public order, restitution.

Підписано до друку 06.12.2004 р. Формат 60×84/16.

Ум. друк. арк.0,9. Обл.- вид.арк.0,9.

Тираж 100. Зам. 566-4.

ВАТ „Львівська книжкова фабрика „Атлас”

79005, м. Львів, вул.. Зелена, 20